

ЗНОС, АМОТИЗАЦІЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ У ХАРЧОВІЙ І ТЮТЮНОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

A WEAR, DEPRECIATION AND RECREATION OF THE FIXED ASSETS IN THE FOOD AND TOBACCO INDUSTRY OF UKRAINE

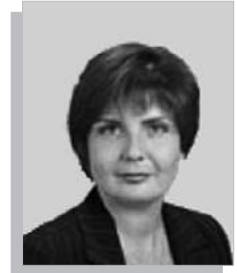

Дмитро КРИСАНОВ,
доктор економічних наук,
Інститут економіки та прогнозування
НАН України, Київ

Dmytro KRYSANOV,
PhD Economics,
Institute for Economics and Forecasting,
Ukrainian NAS, Kyiv

Катерина БУЖИМСЬКА,
кандидат економічних наук,
Житомирський державний
технологічний університет

Kateryna BUZHUMSKA,
PhD Economics,
Zhytomyr State
Technological University

В останні роки наукові дослідження, присвячені проблемам зносу та відтворення основних засобів, характеризуються тенденцією згортання, а основні зусилля спрямовуються на проблеми управління інвестиціями та інвестиційною діяльністю без визначення особливостей інвестування у відтворювальні процеси [1, с. 5]. Виникнення такої ситуації пояснюється багатьма обставинами, основними серед яких, на нашу думку, є такі:

□ реформування національної економіки, приватизація об'єктів державної власності, що супроводжувалося відходом від принципів планового регулювання заміщення зношених засобів виробництва та переходом до стихійного відтворення основних засобів, переважно за гострої необхідності заміни фізично спрацьованих вузлів і деталей;

□ хаотичний характер індексації основних засобів, що призвело до спотворення показників вартості та коефіцієнтів зносу основного капіталу;

□ відсутність сучасних нормативних документів, відповідно до яких повинен проводитись облік реального зносу основних засобів та має нарахуватися амортизація на їх відтворення. Наявні нормативні документи (положення (стандарт) бухгалтерського обліку №7 «Основні засоби») виокремлюють їх чотири великі групи, що не дозволяє об'єктивно оцінити реальний стан речей, оскільки не враховується вікова структура кожного з них та фактичний період часу, протягом якого він використовується за призначенням (тобто за винятком простоїв та перебування на консервації);

□ відсутність унаслідок неповної завантаженості (на 30-60%) виробничих потужностей у більшості суб'єктів господарювання коштів на придбання нових засобів виробництва з метою заміни зношених та морально застарілих;

□ використання переважно більшістю суб'єктів господарювання коштів фонду реновації на поточні потреби: в якості обігових засобів, на виплату заробітної плати, придбання сировини та оплати придбаних товарів тощо;

□ налаштованість переважної більшості суб'єктів господарювання на отримання короткострокових вигод від використання застарілих засобів праці, відсутність програм модернізації або інноваційно-технологічного оновлення основного капіталу на перспективу тощо.

Необхідно зазначити, що на загальному достатньо непривабливому тлі у сфері відтворення основних засобів мають місце непоодинокі випадки інноваційно-

технологічної модернізації основного капіталу або ж навіть введення в експлуатацію нових потужностей. Основними інвесторами цих процесів у 1990-х роках були переважно зарубіжні суб'єкти господарювання, які доклали значних зусиль для того, щоб закріпитись на українському ринку, а в 2000-х роках до них долучились ті вітчизняні суб'єкти господарювання, які вийшли на лідируючі позиції в інвестиційному бізнесі та підшуквали прибуткові промислові виробництва для практичної реалізації своїх потенційних можливостей. У більшості випадків це були вітчизняні підприємства з іноземним капіталом, де частка акцій, що належали зарубіжним інвесторам, перевищувала 90-95%.

У теоретичному відношенні основні засоби – це вартісна форма існування засобів праці, які тривалий час (більше одного року або операційного циклу), не змінюючи своєї натуральної форми, багаторазово беруть участь у процесі виробництва, поступово спрацьовуються і частинами, у вигляді амортизаційних відрахувань, переносять свою вартість на вартість виготовленої продукції [2, с.81]. Однак у сучасних умовах у зв'язку із перманентними змінами в національній економіці та зовнішньому середовищі підприємства харчової й тютюнової промисловості перебувають у складному становищі, що накладає достатньо суперечливий відбиток на оновлення основних засобів: збільшується період їх експлуатації, зростають витрати на їх утримання, ви-

користання застарілих засобів виробництва, як правило, має своїм наслідком підвищення витрат сировини і матеріалів на випуск кінцевої продукції, а неповне завантаження виробничих потужностей призводить до прискорення морального зносу. За таких обставин уповільнення темпів відтворення основних засобів створює об'єктивні передумови для технологічного банкрутства підприємств, що в багатьох випадках буде супроводжуватись і економічним унаслідок випуску продукції, яка користується низьким попитом у споживачів.

З урахуванням вищевикладених міркувань необхідно звернути увагу на те, що тенденції, масштаби і глибина зношування та відтворення основних засобів, які мають місце в національній економіці загалом, майже з точністю знаходять своє відображення в харчовій і тютюновій промисловості. Наведені в табл. 1 статистичні та розрахункові дані розкривають особливості протікання зношувально-відтворювальних процесів у другій половині 2000-х років у всіх видах (підвидах) економічної діяльності у харчовій

Проаналізовано динаміку та особливості протікання зношувальних і відтворювальних процесів за видами (підвидами) економічної діяльності промисловості з виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів. Систематизовано проблеми, які накопичилися у сфері відтворення основного капіталу за 2000-і роки, обґрунтовано напрями і розроблено сценарії активізації відтворювальних процесів з урахуванням реального стану, стартових умов, можливостей ресурсозабезпечення й необхідності переведення підприємств на інноваційну модель розвитку.

A dynamic and features of running the wear and the reproductive processes are analysed by the types (subspecies) of the economical industry functioning on the manufacturing the foodstuffs, the drinks and the tobacco articles. The problems, which amassed in the field of the reproduction the main capital by the 2000 years are systematized, and the directions are founded, the scenarios of the intensification the reproductive processes are developed due to the real status, starting terms, possibilities of resourcing and the necessity of the switching the enterprises to the innovative development model.

Таблиця 1 Групування харчових галузей і підгалузей АПК України
за показниками зношення основних засобів (ОЗ) за 2006 -2010 роки*

* Складено і розраховано за матеріалами статистичної звітності підприємств харчової промисловості за відповідні роки.
 ** Оскільки згідно зі статистичною звітністю за 2004 рік на одному із підприємств цього підвиду економічної діяльності унаслідок індексації основних засобів за 1991-2003 роки (без відповідного індексування зносу) у звітність було включено близько 10 млрд. грн. віртуальних основних засобів (майже 42% від їх вартості по харчових галузях у цілому, на початок 2004 – 24,6 млрд. грн.), то це спотворило всі показники по харчовій промисловості. Ось чому підрахунки проводилися за двома варіантами

Коди	Види (підвиди) економічної діяльності та їх групи	К-сть підприємств, од.			Наявність ОЗ, тис. грн:			Коефіцієнти зносу ОЗ, %	
		На початок 2006 року	На кінець 2010 року	різниця	На початок 2006 року (з індекс.)	На кінець 2010 року	%	на початок 2006 року	на кінець 2010 року
Група I – із мінімальним рівнем зношеності основних засобів									
15.31	Перероблення та консервування картоплі	29	18	11	21520	232004	1078,1	26,3	12,9
15.71	Виробництво готових кормів для тварин, що утримуються на фермах	236	177	59	1004450	1849471	184,1	49,3	24,8
Разом по групі I		265	195	70	1025970	2081475	202,8	48,7	23,4
Група II – із задовільним рівнем зношеності основних засобів									
15.11	Виробництво м'яса	351	307	44	1002289	1318133	131,5	37,8	32,1
15.20	Виробництво рибних продуктів	240	194	46	387909	468037	120,6	39,0	34,4
15.62	Виробництво крохмалю та крохмальних продуктів	14	16	+2	217313	656558	302,1	37,2	34,8
15.13	Виробництво м'ясних продуктів	563	422	141	1394880	5622460	403,1	32,0	34,8
15.89	Виробництво харчових продуктів, не віднесені до інших групувань	222	193	29	549899	843114	153,3	30,5	34,9
15.32	Виробництво фруктових та овочевих соків	86	75	11	923862	2939361	318,2	30,5	35,1
15.72	Виробництво готових кормів для домашніх тварин	25	17	8	86102	68104	79,1	23,5	35,2
16.00	Виробництво тютюнових виробів	21	16	5	1843995	3769401	204,3	28,7	35,2
Разом по групі II		1522	1240	282	6406249	15685168	244,8	32,0	34,7
Група III – із помірним рівнем зношеності основних засобів									
15.84	Виробництво какао, шоколаду та цукристих кондитерських виробів	122	116	6	1728088	7431154	430,0	33,7	36,1
15.82	Виробництво сухарів, печива, пирогів і тістечок тривалого зберігання	277	253	24	959860	1181475	123,1	24,8	36,5
15.12	Виробництво м'яса свійської птиці та кролів	15	37	+22	97405	918371	942,8	25,9	36,8
15.97	Виробництво солоду	17	17	0	230981	452676	196,0	23,2	37,0
15.42	Виробництво рафінованих олій та жирів	53	30	23	1522449	1870526	122,9	27,9	38,0
15.43	Виробництво маргарину та аналогічних харчових жирів	26	22	4	205064	612499	298,7	43,0	38,5
15.33	Перероблення та консервування овочів та фруктів, не віднесені до інших групувань	396	232	164	1021581	1809799	177,5	41,8	39,7
Разом по групі III		906	707	199	5765428	14276500	247,6	31,9	37,0
Група IV – із підвищеним рівнем зношеності основних засобів									
15.98	Виробництво мінеральних вод та інших безалкогольних напоїв	518	406	112	1649350	3928868	238,2	39,5	42,5
15.96	Виробництво пива	97	65	32	4459710	11112364	249,2	34,3	43,0
15.81	Виробництво хліба та хлібобулочних виробів	1231	885	346	2107249	4484977	212,9	39,6	44,2
15.52	Виробництво морозива	76	44	32	692749	1639934	236,7	50,1	44,3
15.86	Виробництво чаю та кави	63	54	9	148301	314481	212,1	40,3	45,5
15.93	Виробництво виноградних вин	106	78	28	922600	1685732	182,7	51,7	45,5
15.91	Виробництво дистильованих алкогольних напоїв	114	92	22	1066305	2437969	228,7	31,1	47,5
Разом по групі IV		2205	1624	581	11046264	25604325	231,8	38,3	43,8
Група V – із загрозованим рівнем зношеності основних засобів									
15.85	Виробництво макаронних виробів	163	103	60	290874	562478	193,4	37,2	50,8
15.51	Перероблення молока та виробництво сиру	585	398	187	4038849	9990471	247,4	39,0	52,7
15.88	Виробництво продуктів дитячого харчування та дієтичних продуктів	43	28	15	137627	97963	71,2	39,8	53,7
15.61	Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості	1019	587	432	2562332	3059704	119,4	46,8	53,8
15.83	Виробництво цукру	185	97	88	5137505	7667893	149,3	66,1	56,3
15.87	Виробництво прянощів та приправ	87	70	17	225693	1494795	662,3	41,6	57,6
Разом по групі V		2082	1283	799	12392880	22873304	184,5	43,8	54,3
Група VI – із критичним рівнем зношеності основних засобів									
15.92	Виробництво етилового спирту із зброджуваних продуктів	76	61	15	783046	1063370	135,8	49,4	62,5
15.41	Виробництво нерафінованих олій та жирів	322	278	44	6987736	10399373	148,8	92,0	62,5
15.94	Виробництво сидру та інших плодово-ягідних вин	9	3	6	17541	1888	10,8	44,2	69,3
Разом по групі VI		407	342	65	7788323	11464631	147,2	87,6	62,5
Промисловість з виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів		7387	5391	1996	44405744	91985403	207,1	49,3	45,7
в т.ч. без 15.41**		7065	5113	1952	37418008	81586030	218,0	41,3	43,7

і тютюнової промисловості. Однак ці процеси доречно аналізувати за показниками, наведеними в табл. 2.

Слід зазначити, що в харчовій і тютюнової промисловості відбуваються різнопланові та суперечливі процеси, які викликають як кількісні, так і якісні зміни у структурі засобів виробництва та їх характеристиках, зокрема:

□ зупинка виробництва, зняття зі статистичного та податкового обліку підприємств або їх економічне чи технологічне банкрутство, перехід до групи суб'єктів малого підприємництва унаслідок зниження обсягів виробництва, скорочення кількості працівників, а також зміни кількісних характеристик цього сектора підприємництва мають своїм наслідком скорочення кількості підприємств та в більшості випадків – зниження значення коефіцієнта зносу ОЗ;

□ щорічне нарахування амортизації та планового зносу засобів праці, незважаючи на те, чи використовувалися вони за призначенням, використовувалися частково чи взагалі не використовувалися (за винятком проведення офіційної консервації) тощо.

Залежно від того, які пропорції складаються між зазначеними процесами, формується відповідно і вікова структура засобів праці кожного підприємства, а також загалом щодо виду або підвиду економічної діяльності. Оскільки зазначені процеси проходять постійно, а фіксуються лише на початку та по закінченню календарного року, то чим триваліший період буде охоплено аналізом, тим більш стабільними будуть тенденції, якими характеризуються конкретні види та підвиди економічної діяльності.

Водночас необхідно звернути увагу на те, що за результатами індексації основних засобів по одному із олійно-жирових підприємств їх вартість збільшилася у 21 тис. разів, але їх знос був проіндексований. Унаслідок цього вартість засобів праці у харчовій і тютюнової промисловості збільшилася майже на 16 млрд. грн., з яких 10 млрд. грн. – віртуальні, а коефіцієнт зношеності ОЗ підскочив більш ніж на 16 в.п. (із 40,3% до 56,6%). З індексацією зносу ОЗ по цьому підприємству частка віртуального зносу у харчовій і тютюнової промисловості загалом скоригувалася (у 2006 році – 7,7 в.п., у 2009 – 2,8 в.п., у 2010 – 2,0 в.п.), і після її вилучення найнижчий коефіцієнт зношеності ОЗ було відмічено наприкінці 2009 року – 41,2% (2006 – 41,3%), а вже через рік – 43,7%. Таким чином, ситуація із відтворенням основних засобів у промисловості з виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів після тривалого періоду стагнації почала погіршуватися. Як правило, це вже проявляється наслідки тих тенденцій, які беруть свій початок значно раніше. До цього необхідно додати, що в 2010 році надійшло 10,7 млрд. грн., а вибуло 4,3 млрд. грн. ОЗ, вартість повністю проамортизованих засобів праці перевищила 3,2 млрд. грн. (3,5% від вартості основного капіталу), сума індексації – 4,3 млрд. грн., а нарахувано амортизації понад 5,9 млрд. грн. (фактична норма амортизації становить 6,5%). Отже, за таких нормативів амортизаційних відрахувань забезпечити оновлення засобів пра-

Таблиця 2 **Результативність відтворення основних засобів підприємствами харчової та тютюнової промисловості, які займалися інноваційною діяльністю***

*) Джерело: Складено й розраховано за матеріалами статистичної звітності підприємств харчової і тютюнової промисловості України за відповідні роки

Показники	Одиниці виміру	Роки:											2010 р. : 2000 р. = % (в.п.)
		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
1. Кількість підприємств, що звітувалися за формою № 1 – інновація	одиниць	2547	2724	2667	2714	2720	2705	2592	2594	2594	2594	2457	96,5
2. Кількість підприємств, що придбали засоби виробництва для інноваційної діяльності	одиниць	160	185	213	182	148	109	114	208	168	191	н/д	119,4
3. Частка підприємств, які придбали засоби виробництва	%	5,9	6,3	7,7	6,7	5,4	4,0	4,4	8,0	6,5	7,4	н/д	+1,5
4. Капітальні вкладення у харчову і тютюнову промисловість, всього (у фактичних цінах)	млн. грн.	1814,8	2186,8	3086,1	4108,7	5016,4	6417,6	8290,4	11829,8	13130,5	10457,6	8297,0	у 4,6 р.б.
5. Витрати на придбання засобів виробництва	млн. грн.	313,8	250,6	561,5	416,0	389,6	589,8	485,7	1504,0	1231,1	888,5	509,1	162,1
6. Частка в капітальних вкладеннях (9:8)	%	17,3	11,5	18,2	10,1	7,8	9,2	5,8	12,7	9,4	8,5	6,1	-11,2
Довідково:													
А. Вартість основних засобів по харчовій і тютюнової промисловості	млн. грн.	20529,7	21381,2	22240,6	24600,3	40485,1	44868,8	50263,3	62595,6	73536,4	82945,9	91985,4	у 4,5р.б.
Б. У % до попереднього року	%	115,8	104,1	104,0	110,6	164,6	110,8	112,0	124,5	117,5	112,8	110,9	-
В. Зношеність основних засобів по харчовій і тютюнової промисловості на кінець року	%	42,2	41,5	40,9	40,3	56,6	50,4	48,4	45,6	44,8	44,0	45,7	+3,5
Г. Обсяг залучених іноземних інвестицій (методи послідовного додавання)	млн. дол. США	807,8	808,0	852,3	1206,3	1123,7	1171,6	1274,6	1564,0	1685,9	1837,2	1858,7	у 2,3 р.б.

Таблиця 3 **Економічні параметри інноваційної діяльності в харчовій і тютюнової промисловості**

Джерело: Складено і розраховано за матеріалами статистичної звітності підприємств харчової і тютюнової промисловості України за відповідні роки

Показники	Роки					2010 до 2006 = %, в.п.
	2006	2007	2008	2009	2010	
1. Частка витрат на інновації в обсязі реалізованої промислової продукції, %	1,2	2,0	1,2	0,8	0,4	-0,8
2. Частка інноваційно активних підприємств, %	9,4	13,2	11,9	13,0	14,3	+4,9
3. Частка підприємств, що впроваджували інновації, %	8,4	9,5	10,1	10,9	12,0	+3,6
4. Кількість впроваджених нових технологічних процесів, одиниць	79	209	174	181	218	у 2,7 р.б.
5. Кількість впроваджених нових видів продукції, найменувань	468	406	457	588	487	104,1
6. Частка інноваційної продукції в загальному обсязі відвантаженої замовником, %	5,5	5,3	4,4	4,0	3,2	-2,3
Довідково:						
А. Кількість підприємств, що звітувалися за формою № 1-інновація, одиниць	2592	2594	2594	2594	2457	94,8
Б. Реалізовано інноваційної продукції, млн. грн.	3755,0	4516,0	4536,3	4912,4	4660,9	124,1
В. Витрати на інноваційну діяльність, млн. грн.	810,9	1729,3	1374,1	1015,0	608,9	75,1
Г. Кількість інноваційно активних підприємств, одиниць	243	343	309	336	352	144,9
Д. Кількість підприємств, що впроваджували інновації, одиниць	219	247	261	284	296	135,2
Е. Реалізовано промислової продукції, млн. грн.	68270	85210	110630	122810	145650	у 2,1 р.б.

ці повністю можна буде лише через 15 років. З цього випливає логічний висновок, що фактичні обсяги амортизаційних відрахувань не спроможні забезпечити відтворювальні процеси в масштабах, достатніх хоча б для підтримання простого відтворення засобів праці.

Необхідно підкреслити, що кошти фонду реновації є лише одним із джерел інвестування відтворювальних процесів. У найширшому розумінні власні джерела фінансових ресурсів включають прибуток підприємств, кошти, отримані від реалізації невикористовуваного майна і засобів праці, а також одержані від розпродажу акцій, облігацій тощо. При дефіциті фінансових ресурсів підприємство може отримати на відповідних умовах банківський або державний кредит, залучити бюджетні асигнування, а також кошти

інвестиційних фондів і зарубіжних інвесторів. В останні роки все більшого поширення набуває фінансовий лізинг.

Згідно з прийнятою статистичною звітністю підприємства щорічно звітуються за формою державного статистичного обстеження №11-ОЗ «Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію (знос)» [3], №2 – інвестиції (квартально) [4] та формою №1 – інновація [5]. У табл. 2 наведено результати вищезгаданих обстежень 2000-х років, а їх ґрунтовний аналіз дозволяє сформулювати певні висновки:

- обсяги капітальних вкладень співвідносяться із вартістю основних засобів у пропорціях від 1 : 6 до 1 : 12, а отже, теоретично, проінвестувати їх оновлення можна було б за 8-16 років. Зважаючи на прискоренні темпи

Таблиця 4 Сценарії, цілі, рамкові умови та етапи перспективного розвитку наукоміського виробництва*

* Складено за: [15, с. 272-276]

Рамкові умови та основні етапи реалізації	Сценарії:		
	1) песимістичний (відтворення інерційного характеру розвитку інноваційних процесів в економічній системі)	2) базовий (формування імітаційного механізму інноваційних перетворень у рамках економічної моделі наздоганяючого розвитку)	3) оптимістичний (інноваційної трансформації виробництва в рамках випереджаючої моделі розвитку національної економіки)
1	2	3	4
1. Ціль	збереження функціонуючої моделі організації процесу інноваційного розвитку національної економіки	забезпечення відтворення системи промислового виробництва шляхом адаптації на внутрішньому ринку імпортованих техніко-технологічних інновацій	якісна модернізація виробничої бази та досягнення розширеного формату відтворення інноваційної системи
2. Рамкові умови: - наукомісткість ВВП; - частка інноваційної продукції в обсязі промислового виробництва; - рівень інноваційної активності у промисловості; - частка витрат на інновації в обсязі реалізованої промислової продукції; - питома вага високотехнологічного сектора; - частка промислових підприємств, що впроваджують інновації; - рівень інвестування нематеріальних активів у структурі капітальних інвестицій промисловості	0,9-1,2% 6-8% 11-18% 1,0-1,8% 9-12% 11-15% 1,0-2,2%	1,3-1,8% 9-15% 19-30% 1,9-3,0% 13-14% 16-20% 2,2-2,5%	1,9-3,0% 16-30% 31-50% 3,1-4,5% 15-20% 21-30% 2,6-4,0%
3. Організаційно-економічні передумови та основні етапи інноваційного розвитку національної економіки: - перший етап (2009-2010 роки): - другий етап (2011-2015 роки) - третій етап (2016-2020 роки)	- пролонгація дії чинної станом на кінець 2008 року системи економічних стимулів до здійснення вітчизняними господарюючими суб'єктами інвестиційної діяльності в інноваційній сфері тощо; - збереження елементів невизначеності та неоднозначності сутнісних трактувань у законодавчому регламентуванні низки норм у сфері високих технологій тощо; - відтворення залишкового принципу у сфері організації процесу капітального інвестування технологічної бази виробництва (рівень нематеріальних активів не досягає двох відсотків); - культивування конформістського підходу при розробленні заходів державної економічної політики в частині формування інноваційної моделі розвитку національної економіки (наукомістка складова менше одного відсотка)	здійснення якісної модернізації чинної нормативно-законодавчої бази у сфері регламентування норм, положень та економічних умов, що відносяться до сектора високих технологій тощо; - розроблення і впровадження економічного механізму стимулювання процесу комерціалізації техніко-технологічних розробок тощо; - підвищення рівня інтенсивності використання інвестиційних вкладень в існуючу технологічну базу виробництва та розроблення прогресивних технологічних новацій	- удосконалення основних положень державної політики розвитку вітчизняної економіки на основі довгострокових орієнтирів, співпраці з іноземним капіталом у сфері розбудови вітчизняного високотехнологічного виробництва тощо; розширене відтворення наукового потенціалу у формі розгалуженої мережі науково-дослідних установ фундаментального та прикладного спрямування, спроможних виступати самостійними виконавцями наукових проєктів з розробки конкурентоспроможної продукції світового рівня тощо; - упорядкування та систематизація централізованого зовнішньополітичного впливу держави для активізації міжнародного співробітництва в галузі розроблення технологічних інновацій регіонального та світового значення

застарівання технологій і технологічного обладнання, стає зрозуміло, що така ситуація не може бути визнана навіть задовільною;

- надзвичайно важливим показником є кількість і частка підприємств, що придбали засоби виробництва для інноваційної діяльності, а також частка їх вартості у загальному обсязі капітальних вкладень. У середньому за означений період близько 170 підприємств (в межах 100-200 од.) щорічно звітувалися про участь в інноваційній діяльності шляхом придбання засобів виробництва для інноваційної діяльності (в межах 4-8% від суб'єктів господарювання, що нею займалися, та у 1,5-2,5 раза менше від загальної кількості переробно-харчових підприємств). Частка витрат на придбання інноваційних засобів виробництва у капітальних витратах становила у країні роки 10-18%, однак із локального піку 12,7% (2007 рік) поступово знизилася до 6,1% (2010). Враховуючи, що частка активної частини засобів праці становить 30-35% і навіть більше, необхідно зазначити, що переважна частина фінансових ресурсів у кращому випадку спрямовується на відтворення технологій і технологічного устаткування, що вже освоєні та використовуються у виробництві, а в гіршому – на технології «вчорашнього дня», тобто другого покоління;

- оскільки, як правило, дрібні та незначні продуктивні інновації не чинять помітного впливу на результати інноваційної діяльності (випуск інноваційної продукції), то необхідно визнати: реально впровадженням процесових інновацій, що вимагає значних інвестиційних ресурсів, займаються кілька десятків переробно-харчових підприємств (0,7-1,5% від загальної кількості). Отже, давно постала і набирає все більшої гостроти проблема інноваційно-технологічного оновлення матеріальної бази переробно-харчових підприємств, переведення їх на інноваційну модель розвитку.

Доречно нагадати, що проблема переходу національної економіки на інноваційні засади розвитку й розробка інструментів її вирішення [6, с. 58-59] почала набувати законодавчої підтримки наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років [7-12]. Однак унаслідок непослідовності у проведенні й низької

ефективності державної науково-технічної та інноваційної політики переважають тенденції відставання України у технологічному розвитку від розвинених країн світу [13], зазначається в Концепції розвитку національної інноваційної системи (НІС). Метою розвитку НІС є створення умов для підвищення рівня їх інноваційної активності, виробництва інноваційної продукції, застосування передових технологій, методів організації та управління господарською діяльністю для покращення добробуту людини та забезпечення стабільного економічного зростання. Основними напрямками розвитку НІС визначено:

- створення конкурентоспроможного вітчизняного сектора наукових досліджень і розробок та забезпечення умов для його розширеного відтворення;
- розвиток інноваційної інфраструктури;
- створення ефективної системи державної підтримки модернізації економіки на основі технологічних інновацій;
- підвищення рівня інноваційної культури суспільства.

Для реалізації завдань, що стосуються наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій, електронних інформаційних ресурсів та інформатизації, шляхом ліквідації, утворення та реорганізації в структурі Кабінету Міністрів України з 9 грудня 2010 року функціонує Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України [14].

Отже, зважаючи на гостру потребу переведення переробно-харчових підприємств на інноваційну модель розвитку, необхідно реально оцінити наявний виробничий потенціал, розробити можливі сценарії, обґрунтувати механізми, засоби та інструменти їх реалізації, а також розкрити потенційні наслідки і загрози, які у цьому зв'язку можуть виникнути. Попередньо необхідно привернути увагу до ситуації, в якій перебуває харчова і тютюнова промисловість. Серед найбільш вагомих тенденцій, чинників і проблем необхідно акцентувати увагу на наступних.

По-перше, в промисловості з виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів протягом усіх 2000-х років відбувається перманентний

процес злиття, поглинання, стихійної консервації у формі безстрокової зупинки виробництва та руйнації матеріально-технічної бази підприємств. В окремих випадках на найбільш пріоритетних напрямках (виробництво алкогольних напоїв, кондитерських виробів із використанням нанотехнологій, тютюнових виробів, безалкогольних напоїв на основі зарубіжних технологій та ін.) мали місце спорудження нових підприємств, а також розширення або докорінна модернізація діючих, і це до певної міри пом'якшувало ситуацію. Але оскільки переважна більшість підприємств функціонує на застарілій технічній базі, то їх технологічне банкрутство – це лише справа часу. Згідно з даними, наведеними в табл. 1, кількість підприємств, що звітували за формою №11-ОЗ, зменшилася практично на дві тис. од. (на 27%), однак вартість основних засобів зросла удвічі. Що ж стосується першої половини 2000-х років, то згідно з чинними на той час інструкціями в 2000 році із 10,4 тис. великих, середніх і малих підприємств харчової та тютюнової промисловості за формою №11-ОЗ звітувалися лише 3047 суб'єктів господарювання (з них 2,6 тис. великих і середніх), а в 2005 – відповідно 8,6 тис. і 2607 суб'єктів господарювання (з них 2,2 тис. великих і середніх). Отже, можна констатувати, що тенденція зменшення кількості суб'єктів господарювання мала місце і в першій половині 2000-х років, хоча масштаби її виміру були дещо іншими, та продовжувалася і в другій половині, що було чітко зафіксовано результатами звітності за формою №11-ОЗ.

Необхідно підкреслити, що, на нашу думку, процес зменшення кількості підприємств буде продовжуватися ще тривалий час. Показовим у цьому відношенні є приклад Польщі: на початку ринкових реформ в аграрному секторі економіки налічувалося понад 700 підприємств молочної промисловості, а після реформування – практично ушестеро менше – понад 120. Зазначимо, що в Україні на початок 2006 року налічувалося 661 молокопереробне підприємство, а наприкінці 2010 – 442 (66,9%). Для порівняння: у 2000 році статистика зафіксувала 885 підприємств молочної промисловості (у т.ч. 485 малих). Отже, практично половина з них за десятирічний період була знята зі статистичного обліку внаслідок вищезгаданих причин.

По-друге, значне скорочення виробництва майже усіх видів тваринницької продукції (молока, м'яса – практично удвічі) об'єктивно має своїм наслідком зниження завантаженості виробничих потужностей переробних підприємств, а отже, з одного боку, їх скорочення унаслідок переділу сировинних зон між великими переробниками, а з другого – при розробленні програм інноваційно-технологічної модернізації переробно-харчових підприємств врахування необхідності нарощування сировинної бази з метою стабільного надходження аграрної продукції на переробку.

По-третє, у більшості країн, що стали на шлях інноваційної модернізації виробництва, держава в різних обсягах і пропорціях фінансує науково-дослідні розробки у сфері створення нових видів інноваційної продукції, а також проектно-конструкторські роботи, що стосуються розроблення нових видів техніки, технологій, технологічного устаткування, спроможних забезпечити випуск високоякісної та безпечної харчової продукції. Ситуація ж в Україні – з точністю до навпаки. Зокрема, за невеликим винятком (молоко, м'ясо, соки, спирт), практично припинила своє існування галузева наука, яка раніше була представлена практично тридцятьма науково-дослідними установами, а також кількома десятками проектно-конструкторських підрозділів – самостійних або при підприємствах продовольчого машинобудування. У процесі реформування національної економіки більшість науково-дослідних і проектно-конструкторських підрозділів перестала існувати, і фактично вижили лише ті з них, що функціонували при вітчизняних підприємствах з іноземним капіталом. Унаслідок цього в харчовій промисловості впроваджується недостатня кількість і продуктивних, і процесових інновацій вітчизняного виробництва, головним чином унаслідок їх дефіциту. Цю нішу поступово заповнюють продуктивні інновації зарубіжного виробництва, а на ринку технологічного устаткування домінує продукція продовольчого машинобудування, яка імпортується з-за кордону. Заради об'єктивності необхідно зазначити, що певна частина продуктивних і процесових інновацій вітчизняного виробництва може становити конкуренцію їх зарубіжним аналогам, до того ж враховуючи вагомий різницю в ціні, однак відчутний крок або, точніше, перехід на новий рівень функціонування переробно-харчового виробництва можна забезпечити лише за умов використання сучасних технологій та найновіших продуктивних інновацій.

По-четверте, необхідно чітко усвідомлювати, що за нинішніх умов категорія «якість і безпечність харчової продукції» має чітку економічну домінанту. Якби харчову продукцію низької якості не купували, то швидше за все її не виробляли б. Рівень доходів населення надзвичайно диференціюється, а тому споживачі з низькими доходами будуть і далі купувати дешеві харчові продукти сумнівної якості та низької енергетичної цінності. У цьому зв'язку напрошується логічний висновок: не всі переробно-харчові підприємства мають обов'язково і одночасно модернізувати діюче виробництво та переходити на інноваційну модель розвитку. В процесі подальшого функціонування буде відбуватися своєрідна селекція, щонайменше за такими основними напрямками:

- 1) інноваційна модернізація виробництва;
- 2) максимальне використання залишкового потенціалу виробничих потужностей;
- 3) зупинка виробництва як результат технологічного чи економічного банкрутства та за умов відсутності стратегічного інвестора поступова чи одномоментна руйнація матеріально-технічної бази, збереження віртуального підприємства як території для розміщення нового виробництва.

По-п'яте, найбільш вузьке місце при розробленні різних сценаріїв розвитку підприємств на перспективу – проблема фінансування інноваційних програм і проектів. Необхідно підкреслити, що роль держави, незважаючи на всі декларації й запевнення, у фінансуванні програм і проектів інноваційно-технологічної модернізації виробництва постійно звужувалася. Зокрема, що стосується харчової та тютюнової промисловості, то використання коштів державного бюджету на потреби капітального будівництва характеризується чіткою спадною динамікою: 2007 рік – 54,4 млн. грн. (0,5% від загального обсягу капітальних вкладень), 2008 – відповідно 18,7 млн. грн. і 0,1%, 2009 – 3,7 млн. грн. і 0,0004%, 2010 – 3,3 млн. грн. і 0,0004%.

Певний час значні надії покладалися на прийняття Закону України «Про державно-приватне партнерство» (від 01.07.2010 №2404-УІ), але потім стало зрозуміло, що вирощування аграрної сировини та виробництво харчової продукції до сфери його дії не входять. Отже, потрібно шукати інші джерела та важелі, застосування яких дозволило б активізувати роль держави в інноваційному процесі та посилити її вплив на темпи і масштаби його протікання.

По-шосте, необхідно підкреслити, що у вітчизняній науковій літературі представлені різні сценарії розвитку національної економіки, перш за все промисловості, на перспективу: їх можна умовно класифікувати за масштабами підходу як макроекономічні [15] та мезоекономічні [16]. У цьому зв'язку стан харчової та тютюнової промисловості (це мезоекономічний масштаб) доцільно порівнювати за показниками макроекономічного рівня [15], оскільки мезоекономічний рівень [16] представлений регіональним підходом, а тому їх порівнювати некоректно і навіть нелогічно: галузь охоплює всю країну, а регіон лише одну із областей зі специфічними проблемами.

Проаналізувавши наведені в табл. 3 і 4 статистичні та розрахункові дані, що розкривають економічні параметри інноваційної діяльності харчової й тютюнової промисловості та промисловості у цілому, доходимо цілком обґрунтованого висновку, що переробно-харчове виробництво перебуває на тому ж рівні, що й промислове виробництво, а за окремими параметрами посідає навіть нижчі позиції.

Таким чином, порівнянність і зіставність вихідних параметрів дає достатньо підстав для того, щоб стверджувати, що сценарії, умови та етапи перспективного розвитку наукомісткого виробництва промислового сектора економіки (починаючи з 2011 року) можуть бути майже повністю накладені й на переробно-харчове виробництво як галузь, а в деяких випадках – і на окремі види (підвиди) економічної діяльності, зокрема такі, як молочна, м'ясна, борошномельно-круп'яна, хлібобулочна та ін. Водночас необхідно чітко усвідомлювати, що розроблення сценаріїв перспективного розвитку всієї або окремих галузей промисловості значно відрізняється від розроблення варіантів розвитку окремих підприємств. Це пояснюється тим, що кожне з них, з одного боку, перебуває у специфічних умовах, а з другого – має різні стартові можливості та переслідує різні цілі, що в сукупності породжує надзвичайно широкий спектр індивідуальних сценаріїв перспективного розвитку підприємств. Якщо ж взяти за вихідну основу наведені в табл. 1 групування видів (підвидів) економічної діяльності, то, відштовхуючись від

усереднених значень щодо кожної групи, можна розробити і представити найбільш раціональний варіант перспективного розвитку.

Необхідно підкреслити, що в кожне угруповання входить по кілька видів (підвидів) економічної діяльності, які в свою чергу об'єднують десятки і сотні окремих підприємств, і, таким чином, формуються середньоарифметичні показники по групі загалом. Ці показники нівелюють крайні (максимальні і мінімальні) значення щодо конкретних суб'єктів господарювання та відображають значні скучення певних кількісних значень навколо «центрального з них». Фактично середні значення у групі підприємств відображають в укрупненому масштабі стан підприємства та техніко-технологічний рівень його виробництва. Зрозуміло, що зазначених параметрів недостатньо для глибокого пророблення сценаріїв перспективного розвитку підприємств, однак для апробації можливих підходів їх доцільно прив'язати до конкретних реалій нинішньої практики.

В найбільш загальному вигляді, на думку вітчизняних та зарубіжних вчених, державна промислова політика повинна базуватись на таких основних стратегіях:

- використання природних ресурсів;
- «переслідування» («копіювання»);
- «передових рубежів» («лідерних технологій»);
- «проривна» стратегія [16, с. 44].

Заслужують на увагу і можливі варіанти реалізації промислової політики, зокрема:

- 1) «стара індустрія» – це побудовані в радянські часи підприємства, які зазнають ускладнень при адаптації до ринку;
- 2) інтегровані бізнес-групи – це окремі підприємства сировинної спеціалізації, що успішно адаптуються до умов праці на відкритому ринку;
- 3) промислові регіони – це старопромислові регіони, в яких органи влади підтримують існуючі комплекси для збереження виробництва та зайнятості;
- 4) технологічне лобі – окремі технології або інноваційні компанії для забезпечення експансії високотехнологічних виробництв у вітчизняну індустрію;
- 5) сектор, що адаптований до глобального ринку – підприємницька активність, він необхідний для усунення диспропорцій у розвитку ринкових процесів [16, с. 43].

Необхідно зазначити, що вище йшлося про реалізацію промислової політики державою у цілому, тобто безвідносно до галузевої специфіки. А з урахуванням галузевого чинника можливі варіанти оновлення виробництва дуже урізноманітнюються. До того ж, оскільки у цей процес певна частина підприємств різною мірою уже включилася, було б доцільно узагальнити існуючу практику.

Що стосується групи VI (із критичним рівнем зношеності основних засобів – в середньому 62,5%), то найбільш представницьким є такий підвид економічної діяльності, як «виробництво етилового спирту із зброджуваних продуктів». Це пояснюється тим, що підгалузь «виробництво сидру та інших плодово-ягідних вин» унаслідок консервативності технологій, застарілості обладнання та збитковості виробництва фактично припиняє своє існування, а «виробництво нерафінованих олій та жирів» вимагає вилучення підприємств зі спотвореною звітністю щодо основних засобів (про що йшлося вище). Це дозволить отримати об'єктивну інформацію щодо решти суб'єктів господарювання. В результаті аналізу виявиться, що цей підвид економічної діяльності перебуває у значно кращій ситуації, ніж це представлено в табл. 1.

Необхідно підкреслити, що спиртова промисловість України нині перебуває у державній власності та переживає дуже скрутні часи. Це зумовлено низькою причиною: низький рівень використання виробничих потужностей (45-55%) унаслідок обмеженості збуту і затоварення складів готової продукцією, жорстка державна монополія на результати економічної діяльності підприємств, неможливість залучення інвесторів для проведення модернізації виробництва, спорадичне і в недостатніх обсягах фінансування програми розвитку спиртової галузі на 2007-2011 роки – лише на 15% за чотири роки (менше 50 млн. грн. із понад 300 млн. грн., передбачених програмою). Унаслідок цього коефіцієнт зносу ОЗ підвищився за п'ять років на 13 в.п. За таких умов спиртова галузь фактично постала перед вибором: або продовжувати функціонування в умовах збереження існуючої системи державної власності та економічних відносин – і це буде мати своїм наслідком подальше загострення ситуації, або ж шукати альтернативні шляхи чи більш гнучкі варіанти

її покращення. Серед них, зокрема, концентрація виробництва спирту на трьох-чотирьох десятках підприємств, що будуть залишатись у державній власності та отримають відповідні інвестиції для проведення модернізації виробництва, а решту потужностей – пустити під приватизацію та перепрофілювати на випуск іншої харчової продукції.

Найбільш перспективним у групі V (із загрозливим рівнем зношеності основних засобів – в середньому 54,3%) є «виробництво цукру». Кількість підприємств у цукровій галузі згідно зі статистичною звітністю зменшилася більш ніж удвічі (порівняно з 1990 роком), однак реально функціонує лише близько третини. Трансформації в цукровій галузі значною мірою опосередковують зрушення, що вже проходять і будуть відбуватися далі в харчовій і тютюновій промисловості, а саме: технологічний занепад у поєднанні з дефіцитом аграрної сировини супроводжується руйнацією матеріально-технічної бази підприємств, що припинили виробничу діяльність. Ті ж виробники, які в складних умовах спромоглися зберегти і навіть наростити сировинні зони, в подальшому знайшли стратегічних інвесторів та отримали реальну перспективу. Зокрема, «Сахарний Союз «Укррос» – вертикально інтегрований агропродовольчий холдинг проінвестував модернізацію цукробурякового виробництва семи цукрових заводів: Куп'янського, Савинського, «Цукрове» (Харківська область), Губиніхського (Дніпропетровська), Оржицького (Полтавська), Пальмирського (Черкаська) і Чортківського (Тернопільська область). Кожне із зазначених підприємств у різні періоди часу були в дуже скрутному становищі: надзвичайна застарілість виробничої бази і технологій, гострий дефіцит цукрової сировини для переробки та обігових коштів, велика заборгованість перед постачальниками матеріальних ресурсів, деградація і розпорощення трудових колективів, виїзд кваліфікованих фахівців за кордон тощо. Прихід стратегічного інвестора забезпечив суттєві ін'єкції інвестиційних ресурсів у всі сфери цукробурякового виробництва: впровадження сучасних технологій перероблення бурякосировини, модернізацію застарілого технологічного обладнання, автоматизацію та комп'ютеризацію технологічних процесів, розширення «вузьких місць» (транспортного, складського, енергетичного та водопровідно-каналізаційного господарства), впровадження й сертифікацію систем управління якістю, безпечністю, екологічного управління, підвищення кваліфікації персоналу тощо. Окрім цього, розширювалися сировинні зони підприємств, де вирощувалися цукрові буряки, та надавалася різнопланова допомога бурякоцукросіючим господарствам: передача високоякісного посівного матеріалу, агрохімікатів, фінансова підтримка придбання необхідної оброблювальної техніки і механізмів, вивіз виробленої бурякосировини транспортом цукрозаводів тощо. З метою формування стабільних зв'язків бурякопереробних підприємств із виробниками цукрового буряка запроваджувалася система укладення договорів, в яких були чітко обумовлені права, обов'язки та відповідальність сторін за їх невиконання. Перераховані заходи реалізувались і на інших підприємствах цукрової промисловості.

Підтвердженням ефективності обраної стратегії розвитку цукрової промисловості можуть бути такі результати:

- за останні п'ять років кількість цукрозаводів, що перебувала на статистичному обліку, скоротилася майже удвічі (до 88 од.), однак вартість основних засобів зросла у півтора раза (майже до 7,7 млрд. грн.);
- за цей період у цукровій галузі було використано інвестицій в основний капітал на суму 2,36 млрд. грн. Модернізація бурякоцукрового виробництва на основі реконструкції, добудови та оновлення основних засобів забезпечила зниження коефіцієнта зношеності основного капіталу майже на 10 в.п. (з 66,1% до 56,3%);
- загалом в Україні було стабілізовано виробництво цукробурякосировини та білого цукру в межах потреби для власного споживання та з урахуванням необхідності формування перехідних і стратегічних запасів, а також експорту певної частини виробленого продукту за кордон.

Необхідно підкреслити, що залучення стратегічних інвесторів до вирішення проблем вітчизняних підприємств, як правило, опосередковується викупом контрольного пакету акцій, переходом від розпорощеної структури дрібних (міноритарних) акціонерів, які не мають вільних коштів і не можуть інвестиційно підтримати відтворювальний процес, до появи головного акціонера, який може бути або вітчизняним, або іноземним. Його мета – отримання стабільного прибутку, контроль над власністю, безпосередня участь в управлінні виробництвом та його модернізацією. Прихід інвестора

на підприємство відбувається різними шляхами: в одних випадках активну роль у цьому процесі виконують самі інвестори, а в інших – підприємство із власної ініціативи шляхом використання різних каналів інформації та анонсування потенційних позитивів і майбутніх прибутків проводить його пошуки. Доречно звернути увагу на те, що за рахунок власних коштів спроби провести інноваційну модернізацію виробництва лише незначна частина відомих вітчизняних підприємств, які спеціалізуються на випуску алкогольних напоїв, вина, пива тощо.

До речі, в Україні за часи незалежності сформувалася група потужних інвестиційних компаній, які з використанням різних способів у 2000-х роках брали активну участь у переділі власності. Як правило, в одних випадках, при зміні інвестиційно слабкого власника на більш потужного, підприємства отримували вагомий інвестиційний еквіпімент, проводили інноваційну модернізацію виробництва, оновлювали асортимент виробів і займали лідируючі позиції на місцевому чи регіональному ринках, а в інших – унаслідок впливу чинників, що не залежали від конкретного підприємства, оскільки перебували у зовнішньому середовищі, продовжували стагнувати або ж згортали виробничу діяльність. Як приклад – на тлі активного розвитку підприємств тютюнової промисловості, які в 1990-х роках викупили та модернізували іноземні інвестори, практично повний занепад тютюнових виробництв із вітчизняним капіталом. І такі приклади набувають поширення в плодоовочеконсервній, м'ясопереробній, хлібобулочній, борошномельно-круп'яній, олійно-жировій, виноробній промисловості. Отже, для запобігання виникненню негативних явищ від таких процесів у майбутньому їх необхідно своєчасно і глибоко аналізувати, розробляти виважені прогнози та на їх основі формувати систему заходів правового, адміністративного, економічного, податкового та іншого характеру, які б унеможливили повне усунення держави від регулювання процесів у сфері гарантування продовольчої безпеки країни.

ВИСНОВКИ

1. Після тривалого періоду стагнації у харчовій і тютюнової промисловості започаткувалася тенденція старіння основного капіталу та уповільнення відтворювальних процесів. Капітальні вкладення у цей сектор індустріального виробництва за останні два роки зменшилися більш ніж на третину, а фактичний знос основних засобів зріс майже на чотири відсоткових пункти.

2. Унаслідок індексації у 2004 році основних засобів на одному із олійно-жирових підприємств у 21 тис. разів, але без індексації залишкової вартості засобів праці, відбулося спотворення показників розвитку харчової та тютюнової промисловості. Зокрема, приріст основних засобів (віртуальних) – на суму 10 млрд. грн., а знос ОЗ підвищився на 16 в.п. У процесі індексації зносу вплив вищезгаданого чинника зменшується, однак і до цього часу він присутній у всіх статистичних даних (зокрема, у 2010 році віртуальна складова зносу ОЗ становила 2 в.п.).

3. У харчовій і тютюнової промисловості протягом 2000-х років відбувається перманентний процес злиття і поглинання підприємств, стихійної консервації шляхом зупинки виробництва, а також руйнації матеріально-технічної бази. Зокрема, за 2000-2005 роки кількість великих, середніх і малих підприємств скоротилася зі 10,4 тис. до 8,6 тис. од., а за 2006-2010 згідно з даними статистичної звітності за формою №11-ОЗ – із 7,4 тис. до 5,4 тис. підприємств. Незважаючи на значні зміни у галузевій структурі підприємств, цей процес має тенденцію до продовження і в перспективі.

4. Процес переведення вітчизняної промисловості на інноваційну модель розвитку надзвичайно затягнувся і фактично перебуває у зародковому стані. Інноваційна діяльність у харчовій і тютюнової промисловості за різними показниками знаходиться між затуханням, стагнацією і певним нестабільним приростом, і фактично помітних позитивних зрушень не відбувається. Тому необхідно включити ефективні підйоми та спонукати інвесторів і власників підприємств до проведення інноваційно-технологічної модернізації виробництва.

5. На загальному тлі погіршення ситуації із відтворенням основних засобів позитивні зміни відбуваються на підприємствах, на які прийшов стратегічний інвестор або ж власні прибутки яких дозволяють провести модернізацію виробництва без залучення інвесторів. Водночас масовий прихід зарубіжних інвесторів у прибуткову вітчизняну галузь породжує низку негативних наслідків і свідчить про усунення держави від регулювання процесів, пов'язаних із забезпеченням продовольчої безпеки країни. З метою

унеможливлення такого розвитку подій необхідно постійно проводити моніторинг і розробляти заходи, реалізація яких перешкодить виникненню негативних наслідків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левицька І.В. Відтворення основних засобів: теорія і практика: Монографія / І.В. Левицька. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2010. – 272 с.
2. Економіка підприємства [текст]: підручник / [за ред. Покропивного С.Ф.]. Вид. 2-ге перероб. та доп. – К.: КНЕУ, 2006. – 528 с.
3. Інструкція щодо складання форми державного статистичного спостереження № 11-ОЗ «Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію (знос)». Затверджено наказом Держкомстату України 27.08.2001 р. № 365 (у редакції наказу від 08.08.2006 р. № 381, із змінами і доповненнями, внесеними наказами від 24.09.2007 р. № 358 та від 08.09.2008 р. № 314). – К.: ТОВ «Август Трейд», 2008. – 12 с.
4. Інструкція щодо заповнення форми державного статистичного спостереження № 2-інвестиції (квартально) «Капітальні інвестиції». Затверджено наказом Держкомстату України від 09.10.2009 р. № 375. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2009. – 16 с.
5. Інструкція щодо заповнення форми державного статистичного обстеження № 1-інновація «Обстеження інноваційної діяльності промислового підприємства». Затверджено наказом Держкомстату України 20.08.2007 р. № 306. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. – 12 с.
6. Крисанов Д.Ф. Харчова промисловість України в контексті розвитку національної інноваційної системи / Д.Ф. Крисанов, К.О. Бужимська // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – Т. 1. – 2009. – № 5. – С. 58-66.
7. Про концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України. Постанова Верховної Ради України (№ 916-ХІV від 13.07.1999р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 40. – С. 363.
8. Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків. Закон України (№ 991-ХІV від 16.07.1999 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 40. – С. 363.
9. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки. Закон України (№ 2623-Ш від 11.07.2001 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – С. 253.
10. Про інноваційну діяльність. Закон України (№ 40-ІV від 04.07.2002 р.) // Урядовий кур'єр. Орієнтир. – 2002. – № 143. – С. 1-7.
11. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні. Закон України (№ 433-ІV від 16.01.2003 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 13. – С. 93.
12. Про утворення Державного агентства України з інвестицій та інновацій. Указ Президента України від 30.12.2005 р. № 1873/2005 // Урядовий кур'єр. Орієнтир. – 2006. – № 14. – С. 8-10.
13. Концепція розвитку національної інноваційної системи. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.06.2009 р. № 680-р // Урядовий кур'єр. Документи. – 2009. – № 114. – С. 12-13.
14. Положення про Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України. Затверджено Указом Президента України від 8 квітня 2011 року № 437 // [Електронний ресурс]. – Доступний з: www.president.gov.ua/documents/13416.html.
15. Одотюк І.В. Технологічна структура промисловості України: реалії та перспективи розвитку / І.В. Одотюк; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2009. – 304 с.: табл., рис.
16. Технологічна модернізація промисловості України / за ред. д-ра екон. наук Л.І. Федулової; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2008. – 472 с.: табл., рис.